

TÜRK İŞARET DİLİ EĞİTİMİNİN İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN İŞİTME ENGELLİ BİREYLERE KARŞI TUTUMLARINA ETKİSİ

THE EFFECT OF TURKISH SIGN LANGUAGE EDUCATION ON THEOLOGY
FACULTY STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS HEARING IMPAIRED INDIVIDUALS

RECEP UÇAR

DOÇ. DR. İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

ASSOC. PROF. DR., İNÖNÜ UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY DEPARTMENT OF RELIGIOUS
EDUCATION

MALATYA, TÜRKİYE

recep.ucar@inonu.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0003-0520-577X>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1459489>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
26 Mart / March 2024

Kabul Tarihi / Accepted
18 Eylül / September 2024

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Uçar, Recep, "Türk İşaret Dili Eğitiminin İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İşitme Engelli Bireylere Karşı Tutumlarına Etkisi [The Effect of Turkish Sign Language Education on Theology Faculty Students' Attitudes Towards Hearing Impaired Individuals]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 11/2 (Aralık/December 2024): 715-736.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

TÜRK İŞARET DİLİ EĞİTİMİNİN İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN İŞİTME ENGELLİ BİREYLERE KARŞI TUTUMLARINA ETKİSİ

Öz

Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ‘engellilik’ sosyal bir gerçeklik olarak çeşitli yönleriyle araştırma konusu olmaktadır. Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi olarak tanımlanan engellinin bazı yeteneklerini kaybederek toplumsal yaşama uyumunun güçleşmesi öne çıkarılmakta, uyum sorunları için onun desteğe ihtiyacı olduğu belirtilmektedir. Bugün bazı ülke ve bölgelerde engelliler, engeli olmayan insanlarla yaşam biçimi ve standardı yönünden farklılıklarını en aza indirmişken, bazı ülkelerde toplum dışına itilmişlikten kurtulmuşlardır. Ne var ki engellinin karşılaştığı en önemli engellerden birini de toplumun engellilere karşı geliştirmiş olduğu olumsuz tutumlar oluşturmaktadır.

İşitme engelli bireylerin topluma olan uyumunu gerçekleştirmenin yollarından biri de eğitimidir. Ülkemizde işitme engellilere yönelik eğitimler halk eğitim kursları kapsamında ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlı özel gereksinimli bireylere yönelik açılan özel eğitim okullarında sağlanmaya çalışılmaktadır. Söz konusu engel sahiplerinin din eğitimine yönelik ihtiyaç ve taleplerinin giderilmesi, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ve Diyanet İşleri Başkanlığının yaygın din eğitimi kapsamında yerine getirilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu alanda işaret dili ve dini kavramların öğretiminde uzmanlaşmış öğretici elemanlarının yetersince bulunmaması, bu eğitimin hizmet içi kurslarla verilmeye çalışılması büyük bir uzman öğretici açığını doğurmuştur.

Bu çalışmada lisans düzeyinde öğretici eğitimine yönelik olarak bir eğitim programı tasarlanmış; bu program ile İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin işitme engelli bireylere karşı olan olumlu tutumlarının ve duyarlılıklarının artırılmasını sağlamak, ilerleyen süreçte İlahiyat Fakültesi seçmeli dersler kapsamında işaret dilinde dini kavramlar öğretimi derslerinin açılması, lisansüstü düzeyde akademik çalışmaların zeminini hazırlamak, ilgili kurumlara uzman öğretici veya öğretmen yetiştirmek gibi yakın ve uzun vadeli hedeflere ulaşılması planlanmıştır. Araştırmanın bilimsel çıktıları olarak, din eğitimcisi adaylarının engellilere yönelik tutumlarının ölçülmesi yanında, işitme engellilerin din eğitimi ihtiyaçlarının tespitine yönelik araştırma projeleri de tasarlanacaktır.

Bu çalışmanın amacı, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere karşı tutumlarını tespit etmek ve onlara Türk İşaret Dili eğitimi vererek engelli bireylere karşı tutum geliştirme çalışmalarına katkı sunmaktır. Buradan hareketle nihai amaç, İlahiyat eğitimi kapsamında engelli bireylere karşı duyarlı ve donanımlı din eğitimcisi yetiştirmeye yönelik önerilerde bulunmaktır.

Araştırma nitel destekli nicel yöntemle elde edilen bulgulara dayanmaktadır. Bu bağlamda, açılan işaret dili kurslarına gönüllü olarak katılmış olan 103 öğrenciye ‘Özürlülere Yönelik Tutum Ölçeği’ uygulanarak öntest-sontest sonuçları elde edilmiş, böylece engelli bireylere karşı öğrencilerin tutumları tespit edilmiş, uygulamalar sonunda da tutumların değişimi ve gelişimi görülmüştür. Öğrencilerin engelli bireylere karşı tutumlarını ve bunları değişiminin nasıl gerçekleştiğini anlayabilmek amacıyla kurslara katılan 15 öğrenciyle yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, araştırmaya katılan öğrencilerin engelli bireylere karşı tutumlarının yüksek düzeyde olduğu; düzenlenen etkinlikler sonunda İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere karşı tutumlarının anlamlı bir şekilde olumlu yönde geliştiği görülmüştür. Elde edilen sonuçlardan hareketle tutum geliştirme önerileri yanında İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin eğitimci niteliklerinin geliştirilmesi kapsamında, İlahiyat Fakültesi öğretim programları seçmeli ders havuzunda okutulmak üzere bir ders önerilmiştir. Araştırma sonucunda, çalışmaya katılan öğrencilerin engellilere yönelik tutumlarında olumlu yönde anlamlı düzeyde bir artış görülmekle birlikte, nitel olarak öğrencilerin engellilik olgusuna duyarlılıklarının arttığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlahiyat, Din Eğitimi, İşitme Engelli, Türk İşaret Dili, Engelli Bireylere Karşı Tutum.

THE EFFECT OF TURKISH SIGN LANGUAGE EDUCATION ON THEOLOGY FACULTY STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS HEARING IMPAIRED INDIVIDUALS

Abstract

In Turkey, as in the world, 'disability' as a social reality is the subject of research in various aspects. Defined as "a person who has difficulties in adapting to social life and meeting his/her daily needs due to the loss of physical, mental, spiritual, sensory and social abilities to various degrees due to congenital or acquired physical, mental, spiritual, sensory and social abilities for any reason and who needs protection, care, rehabilitation, counseling and support services", it is emphasized that the disabled person has difficulty in adapting to social life by losing some of his/her abilities, and it is stated that he/she needs support for adaptation problems. Today, in some countries and regions, people with disabilities have minimized their differences with people without disabilities in terms of lifestyle and standards, while in some countries they have not been able to get rid of being pushed out of society. However, one of the most important obstacles faced by the disabled is the negative attitudes of the society towards the disabled.

With the designed project, a training program was designed for the training of trainers at the undergraduate level in cooperation with the Faculty of Theology, Malatya Provincial Mufti's Office on behalf of the Presidency of Religious Affairs and Battalgazi National Education Directorate Public Education Center Directorate; With this program, it is planned to obtain near and long-term products such as increasing the sensitivity of the Faculty of Theology students towards hearing disability, opening religious concepts teaching courses in sign language within the scope of elective courses in the Faculty of Theology in the future, preparing the ground for academic studies at the graduate level, and training expert trainers or teachers for related institutions. As scientific outputs of the research, in addition to measuring the attitudes of religious educator candidates towards the disabled, research projects will also be designed to identify the needs of hearing religious education in Malatya.

The aim of this study is to determine the awareness of the students of the Faculty of Theology about disability and their attitudes towards disabled individuals, to increase the qualifications of religious educators within the framework of the curriculum of the Faculty of Theology within the scope of attitude development studies by organizing sign language courses and awareness raising activities, and to make program suggestions in order to contribute to the education of disabled individuals. In this context, pretest-posttest results were obtained by applying the 'Attitude Scale Towards Disabled People' to 103 students who voluntarily participated in the courses with the aim of determining students' attitudes towards disabled people in sign language courses and observing the change and development of attitudes at the end of the applications. Semi-structured interviews were conducted with 15 students in order to understand students' attitudes towards disabled people and how these attitudes changed. According to the results obtained, at the end of the activities organized, it was seen that the attitudes of the students of the Faculty of Theology towards disabled people changed significantly in a positive way. Based on the results obtained, a course was proposed to be taught in the elective course pool of the Faculty of Theology curriculum within the scope of improving the educator qualifications of the students of the Faculty of Theology in addition to the suggestions for attitude development. This research was supported by Inonu University Scientific Research Projects Coordination Unit (BAP) and the support provided was used in the conduct of the research, data collection and analysis. As a result of the research, a significant positive increase was observed in the attitudes of the students participating in the study towards the disabled, and it was determined that the sensitivity of the students to the phenomenon of disability increased qualitatively.

Keywords: Theology, Religious Education, Hearing Impaired, Turkish Sign Language, Attitude Towards Disabled Individuals.

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde farklı anlamların yüklenmesi, resmi tanımlamaların tutarsızlığı, kavrama ilişkin paradigma farklılıkları gibi nedenlerden dolayı kesin ve net bir tanımla yapılamayan¹ 'Engellilik' kavramı Birleşmiş Milletler Kurulu'nun, İnsan Hakları Bildirgesi'ne ek olarak 3447 sayılı Engelli Kişilerin Hakları Bildirisi'nin 1. maddesinde engelli, "kişisel ve sosyal yaşantısında kendi kendine yapması gereken işleri, bedensel veya ruhsal yeteneklerindeki, kalıtsal ya da sonradan olma herhangi bir noksanlık sonucu yapamayanlar" şeklinde yer almıştır.² T.C. Başbakanlık Özürlüler Dairesi Başkanlığı Kanununda yer aldığı şekliyle engelli, "Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi" şeklinde tanımlanmaktadır.³

Engellilik, bir hasar veya sakatlık sonucunda, bireyin yaş, cinsiyet, sosyal ve kültürel durumuna göre kendisinden yapması beklenen aktiviteleri yerine getirmesini önleyen veya sınırlayan olumsuz bir durumdur. Engellilik hem engelli bireyin hem de ona bakmakla yükümlü olan kişinin fiziksel, duygusal, sosyal yönden etkilenmesine ve bu nedenle de çeşitli sorunlara maruz kalmasına neden olmaktadır. Bugün bazı ülke ve bölgelerde engelliler, engeli olmayan insanlarla yaşam biçimi ve standardı yönünden farklılıklarını en aza indirmişken, bazı ülkelerde toplum dışına itilmişlikten kurtulamamışlardır. Bu problemin temelinde ise engelli kişilere yönelik olumsuz tutumlar yatmaktadır.⁴

Yapılan çalışmalar, engellilerin kökleşmiş olumsuz önyargılar nedeniyle ayrımcılığa maruz kaldığını ve engellilere yönelik önyargının, engelli bireylerin yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilediğini ortaya çıkarmıştır.⁵ Engelli bireyin bu ön yargılar nedeniyle maruz kaldığı sosyal dışlanma çok küçük yaşlarda başlamaktadır.⁶ Hali hazırda var olan engelin yarattığı güçlüklerin

¹ Seda Gürler, *Engelli Kadınların İnsan Hakları* (Ankara: Astana Yayınları, 2016).; Yener Şişman, "Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Sosyal Politika Çalışmaları* 7/12 (2012), 70.

² Ayşegül Demir, "Türkiye'nin AB'ye Uyum Sürecinde Engellilerin Değişen Konumu", *Sosyoloji Dergisi* 31-32 (2015 2014), 59.

³ Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, *Resmî Gazete* 25868 (7 Temmuz 2005), Kanun no. 5378, mad. 3/a.

⁴ Hande Şahin - Hatice Bekir, "Üniversite Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20/3 (2016), 768.

⁵ ÖZİDA, *Toplum Özürlülüğü Nasıl Anılıyor Temel Araştırması*, Araştırma (Ankara: Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, 2009) (Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı).

⁶ Salih Akyıldız, "Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 17/39 (2017), 145.

yanı sıra sosyal çevreden gelen önyargılı tutumlar, engelli bireylerin okul hayatını aksatarak onların eğitim almalarını güçleştirmekte ve sonrasında istihdam sorunu yaşamalarına yol açmaktadır.⁷ Kökleşmiş önyargıların dini literatüre girdiği ve engelli bireyleri küçümseyen bir yaklaşım boyutunun olduğunu da kabul etmek gerekir.⁸

Engelli bireylere karşı tutumların belirlenmesine yönelik olarak toplumun çeşitli kesimlerini örneklem alan çeşitli alan araştırmaları yapılmıştır. Öğretmen adayları üzerine yapılan araştırmalarda adayların engellilere karşı tutumlarının olumlu düzeyde olduğu görülmüştür.⁹ Ancak, öğretmenlerin engelli bireylere karşı tutumlarını ölçen bir başka araştırmada ise öğretmenlerin engelli ve engellilik tutumlarının beklenen/olması gereken düzeyin altında olduğu belirtilmiştir.¹⁰ Engelli bireylere karşı tutumların istenen yönde değiştirilmesi tüm paydaşlarıyla bir eğitim sürecini gerektirmektedir.¹¹

Çalışmalarda özellikle öğretmen adaylarının eğitim ortamlarının belirleyici aktörü olacakları için engelliğe karşı olumlu tutum geliştirmeleri gerektiğine binaen¹² mesleğe başlamadan, engelli bireylerle karşılaşmadan önce onlara yönelik bilgilendirme ve etkileşimde bulunma gibi tutum geliştirici etkinlikler düzenlenmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹³ Engelli bireyleri konu alan eğitim çalışmalarının olumlu etkileri olması¹⁴ yanında öğrencilere yönelik düzenlenen farkındalık eğitimlerinin engelli bireylere

⁷ Şahin - Bekir, “Üniversite Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi”, 768.; M. Naci Kula, “Bedensel Engellilere Yönelik Tutumlar İle Dini Tutumlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 511.

⁸ Şaban Öz, “Engelli Din Eğitiminden ‘Özürsüz’ Din Eğitimi Modelliğine: ‘Ötekileştirilen’ Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Hikmet Yurdu* 6/11 (2013), 77.

⁹ Salih Akyıldız, “Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 17/39 (2017), 167.

¹⁰ Murat Çolak - Cemile Çetin, “Öğretmenlerin Engelliliğe Yönelik Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 29/1 (2014), 191-2011.

¹¹ Bilsen Akbuğa - Ferda Gürsel, “Bilgilendirme Yoluyla Beden Eğitimi Spor Yüksekokulu Öğrencilerinin Engelli Bireye Yönelik Değişen Tutumları”, *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi* 5/1 (2007), 8.; Mahmut Çitil vd., “Özel Eğitim Lisans Dersinin Öğretmen Adaylarının Bilgi Düzeylerine ve Engellilere Yönelik Tutumlarına Etkisi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 827.; Kula, “Bedensel Engellilere Yönelik Tutumlar İle Dini Tutumlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, 524.

¹² Akbuğa - Gürsel, “Bilgilendirme Yoluyla Beden Eğitimi Spor Yüksekokulu Öğrencilerinin Engelli Bireye Yönelik Değişen Tutumları”; Çitil vd., “Özel Eğitim Lisans Dersinin Öğretmen Adaylarının Bilgi Düzeylerine ve Engellilere Yönelik Tutumlarına Etkisi”, 816.

¹³ Feyzullah Şahin - Birkan Güldenöglü, “Engelliler Konusunda Verilen Eğitim Programının Engellilere Yönelik Tutumlar Üzerindeki Etkisi”, *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/1 (2013), 214-239.; Zeki Karataş, “Sosyal Hizmet ve İlahiyat Lisans Programı Öğrencilerinin Engelli Bireylere İlişkin Tutumları”, *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi* 15 (2020), 65-79.; Mehmet Özyürek, *Engellilere Yönelik Tutumların Değiştirilmesi* (Ankara: Kök Yayıncılık, 2010); Mustafa Başkonak, *Türkiye’deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora, 2016).

¹⁴ Teceli Karasu - Eyup Şimşek, “Zihinsel Engelli Kaynaştırma Öğrencilerine Yönelik Din Eğitimi: Yarı Deneysel Bir Çalışma-Destek Eğitim Odası”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1579-1606.

karşı tutumları olumlu yönde etkilediği bilinmektedir.¹⁵ Engelli olan bireylere yönelik üniversite öğrencilerinin mevcut tutumlarını daha olumlu hale getirmek amacıyla yapılan deneysel uygulamada onların engelli bireylere yönelik bilişsel algılarının olumlu yönde değiştiği görülmüştür.¹⁶ Üniversitenin çeşitli bölümlerinde okuyan ve engelli bireyi tanıtan seçmeli ders alan ve almayan öğrencilerin tutumları karşılaştırılmış, ders alanların tutumlarında anlamlı bir fark bulunmuştur.¹⁷

Nüfus ve konut araştırmasına göre Türkiye’de %6,9 (4.876.000)’ı en az bir engeli olan birey bulunmaktadır ve işitme engelli bireyler toplam engelli türlerinin %7,97 (179.867)’sini oluşturmaktadır.¹⁸ İşitme engelli bireyler diğer engelli türlerinde olduğu gibi kendilerine yönelik olumsuz tutumların hayatlarını zorlaştırdığı bir kitle olarak karşımıza çıkmaktadır. İşitme engelli bireylerin toplumsal engellerinin en aza indirilmesi onların topluma uyumlarını sağlamakla gerçekleşebilir ki bu da toplumun onlara karşı olumlu tutumlarını geliştirmek ve duyarlılıklarını artırmak ile mümkün olacaktır. Literatürde izlendiği üzere engelli bireylere karşı tutumların daha olumlu ve kalıcı hale getirilmesi için konunun din eğitimi boyutunda da bilgilendirme ve etkileşim sağlama yoluyla etkili sonuçlar alınabilecektir. Bu amaca din eğitimi yönüyle katkı sağlamak için, topluma öğretmen, din görevlisi gibi çeşitli şekillerde eğitimci olarak katılacak olan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin işitme engelli bireylere karşı tutumlarının olumlu yönde geliştirilmesi ve duyarlılıklarının artırılması hedeflenen bir eğitim süreci tasarlanmıştır.

İşitme engelli bireylerin topluma olan uyumunu sağlamanın etkili faktörlerinden biri de onlara verilecek eğitim olduğu bir gerçektir. Ülkemizde işitme engellilerin eğitimi halk eğitim kursları kapsamında ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlı özel eğitime yönelik açılan kurumlarda sağlanmaya çalışılmaktadır.¹⁹ Söz konusu engel sahiplerinin din eğitimine yönelik ihtiyaç ve taleplerinin giderilmesi Diyanet İşleri Başkanlığının yaygın eğitim faali-

¹⁵ Joanne Rowe - Rose Marie Stutts, “Effects of Practica Type, Experience, and Gender on Attitudes of Undergraduate Physical Education Majors Toward Disabled Persons”, *Adapted Physical Activity Quarterly* 4/4 (Ekim 1987), 268-277.; Craig Stewart, “Labels And The Attitudes of Undergraduate Physical Education Students Toward Disabled Individuals”, *The Physical Educator* 48 (1991), 142-145.; Mahmut Acak - Çilem Nariç, “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi (Malatya İl Örneği)”, *GERMENİCA Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi* 1/1 (15 Mart 2020), 18-27.; Kathleen Tait - Nola Purdie, “Attitudes Toward Disability: Teacher education for inclusive environments in an Australian university”, *International Journal of Disability, Development and Education* 47/1 (01 Mart 2000), 25-38.

¹⁶ Fahri Sezer, “Engelli Bireylere Karşı Olumlu Tutum Geliştirmeye Yönelik Önleyici Rehberlik Çalışması; Deneysel Bir Uygulama”, *Education Sciences* 7/1 (01 Şubat 2012), 23.

¹⁷ Akbuğa - Gürsel, “Bilgilendirme Yoluyla Beden Eğitimi Spor Yüksekokulu Öğrencilerinin Engelli Bireye Yönelik Değişen Tutumları”, 8.

¹⁸ Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASPB), *Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni*, Bülten (Ankara: 2022), 18.

¹⁹ Mustafa Başkonak, *Türkiye’de İşitme Engellilerin Din Eğitimi* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019), 56.

yetleri ile yerine getirilmeye çalışılmakta ancak bu alanda Türk işaret dili ve dini kavramların öğretiminde uzmanlaşmış öğretici elemanlarının yeterince bulunmaması,²⁰ bu eğitimin hizmet içi kurslarla verilmeye çalışılması büyük bir uzman öğretici açığını doğurmuştur.

Bu çalışma ile İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin işitme engelliliğine karşı olan duyarlılıklarının artırılması, ilerleyen süreçte İlahiyat Fakültesi eğitim programı seçmeli dersler kapsamında işaret dili ve işaret dilinde dini kavramlar öğretimi derslerinin açılması, lisansüstü düzeyde akademik çalışmaların zemininin hazırlanması, ilgili kurumlara uzman eğitici veya öğretmen yetiştirilmesi gibi yakın ve uzun vadeli hedeflere erişilmesi planlanmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma ilahiyat fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere karşı tutumlarının tespit edilmesi, onların bireysel olarak engellilik konusunda toplumsal farkındalık ve duyarlılıklarının artırılması yanında, mesleki olarak da yeterliklerinin artırılması ve böylece din hizmetlerinde çeşitliliğe katkı sağlamak amaçlarına dönüktür. Araştırma sonunda toplanan verilerin alana bilimsel katkıları yanında , işitme engelli bireylerin din eğitimine yönelik olarak fakülte öğrencilerine kazandırılacak işaret dili kazanımları ile pratik katkıları olacaktır.

Araştırmanın Problemi ve Hipotezleri

Araştırmanın anaprollemi “İlahiyat fakültesi öğrencilerine yönelik olarak hazırlanan Türk İşaret Dili eğitimi onların engelliliğe karşı tutumları ve farkındalıklarını etkiler mi?” şeklinde ifade edilmiştir. Altproblemler ise aşağıdaki maddeler halinde verilmiştir.

Nicel altproblemler:

1. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere karşı tutumları ne düzeyde ve yöndedir?
2. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere karşı tutumlarında cinsiyet ve sınıf düzeyi değişkenlerine göre farklılık var mıdır?
3. Türk İşaret Dili eğitimi programına katılan öğrencilerin uygulama öncesi tutumlarıyla uygulama sonrası tutumları arasında farklılık var mıdır?

Nitel altproblem:

1. Türk İşaret Dili eğitimi programının programa katılan öğrencilerin engelli bireylere karşı farkındalıkları ve duyarlılıklarının artmasında etkisi var mıdır?

²⁰ Başkonak, *Türkiye’de İşitme Engellilerin Din Eğitimi*.

Altproblemler paralelinde test edilen hipotezler şu şekilde ifade edilmiştir:

1. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere karşı tutumları olumlu yöndedir,
2. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin belirlenen bağımsız değişkenler açısından engelli bireylere karşı tutumları arasında anlamlı fark yoktur,
3. Türk İşaret Dili eğitimi programına katılan öğrencilerin uygulama öncesi tutumlarıyla uygulama sonrası tutumları arasında olumlu yönde ve anlamlı olarak farklılık vardır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, yakınsayan paralel karma desen ile elde edilen verilere dayanmaktadır. Çalışmada nitel ve nicel veriler beraber toplanmış, veriler ayrı ayrı analiz edilerek bulguların birbirini doğrulayıp doğrulamadığı kontrol edilmiştir.²¹ Öncelikle, uygulanan eğitim programının İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere yönelik tutumlarında farklılık yaratıp yaratmadığı farklı değişkenler açısından belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için de deneme modellerinden tek grup ön test-son test kontrol grupsuz deneysel desen kullanılmıştır. Bu modelde belirli bir gruba bağımsız değişken uygulanır ve ölçümler deney öncesi ve sonrası yapılarak, grubun ilgili değişkene ilişkin öntest ve son test puanları karşılaştırılır.²² Bu deneysel desen, deneysel desenler arasında en zayıf desenlerden biridir. Ancak yeni bir eğitim modülünün geliştirilip uygulandığı araştırmalarda tek gruplu deneysel desenin tercih edilmesi araştırmanın doğası gereğidir.²³

Araştırmanın nitel boyutunda, uygulama sonunda deneye katılan öğrenciler ile nicel veri toplama aracı paralelinde, uygulamaya ve etkilerine ilişkin yarı yapılandırılmış görüşme formu ile görüşme yapılmıştır. Nitel araştırmalarda yararlanılan bir veri toplama tekniği olan görüşme, kişilerin duygularının, düşüncelerinin, tutumlarının, tecrübelerinin ve şikayetlerinin anlaşılabilmesi için etkili bir yoldur.²⁴ Bu araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış türdeki görüşmelerde araştırma kapsamına yeni sorular eklenebilme esnekliğinin bulunması konu hakkında belirsizliğe mahal kalmayacak şekilde araştırılabilmesini sağlar.²⁵ Bulgular tema ve kodlara ayrılarak analiz edilmiştir.

²¹ John W. Creswell, *Araştırma Deseni* (Ankara: Eğiten Kitap, 2017), 219.

²² Louis Cohen vd., *Research Methods in Education* (London and New York: Routledge, 2017).

²³ Creswell, *Araştırma Deseni*, 172.

²⁴ Hilal Akman Dömbekci - Mehmet Akif Erişen, "Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (31 Aralık 2022), 142.

²⁵ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2011).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, 2022-2023 eğitim-öğretim yılları arasında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde eğitim gören 2., 3. ve 4. Sınıflarda okuyan 81 kadın 22 erkek lisans öğrencisi oluşturmaktadır. Söz konusu yıllar arasında İlahiyat Fakültesi lisans öğrencilerinin sayısının yaklaşık olarak 1500 kadar olduğu fakülte İdaresi tarafından belirtilmiştir. Türk İşaret Dili kursuna katılan ve Özürlülere Yönelik Tutum Ölçeğini (ÖYTÖ) cevaplayan öğrencilerin sayısı ise 103'tür.

120 saatlik temel kurs modülünü başarıyla bitiren ve 64 saatlik dini kavramlar eğitimini almış öğrenciler arasından her sınıf düzeyinden 5 katılımcı olmak üzere rastgele seçilen toplam 15 öğrenci ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılarak nitel veriler toplanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada kullanılan tutum ölçeği, 2008 yılında Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı tarafından yapılan "Toplum Engelliliği Nasıl Anılıyor?" konulu çalışmada kullanılmak üzere araştırma proje ekibi tarafından geliştirilmiştir.²⁶ Ölçeğin geliştirilmesinde Türkçe ve İngilizce alan yazın taramasında ulaşılan yaklaşık otuz ölçekten yararlanılmıştır. "Özürlülere Yönelik Tutum Ölçeği (ÖYTÖ)"nin güvenilirlik hesaplanmasında her bir faktöre bağlı Cronbach Alpha değerleri; (1) Eğitim ortamı: 0.56; (2) Kişiler arası ilişkiler: 0.80; (3) Çalışma yaşamı: 0.74; (4) Aile yaşamı: 0.67; (5) Kişisel özellikler: 0.74 ve (6) Yetkinlik-Bağımsız yaşam: 0,83 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin faktör bazında düzeltilmiş madde toplam katsayıları ise 0.30 ile 0.58 arasında değişmektedir. ÖYTÖ'ü altı faktörden ve 43 maddeden oluşmaktadır. Bu sonuçlara göre ölçeğin yeterli düzeyde güvenilir olduğuna karar verilmiştir. Doğrulayıcı faktör analiz sonucunda, ölçeğin doğrulanmak istenen 6 faktörlü yapısının gözlemlenen verilerle kabul edilir düzeyde uyum gösterdiği anlaşılmıştır.²⁷

Ölçeği oluşturan faktörler şunlardır:

Eğitim Ortamları (EO): Bu alt ölçek, katılımcıların özürlülerin nasıl eğitilmeleri gerektiğine ilişkin görüşlerini değerlendiren üç maddeden oluşmaktadır (1, 5, 39).

Kişilerarası İlişkiler (Kİ): Bu alt ölçekte katılımcıların özürlüler ile ilişki kurmaya ilişkin tutumlarıyla ilgili dokuz madde bulunmaktadır (2, 10, 14, 25, 29, 32, 35, 38, 41).

²⁶ ÖZİDA, *Toplum Özürlülüğü Nasıl Anılıyor Temel Araştırması.*, 49-56.

²⁷ Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA), *Toplum Özürlülüğü Nasıl Anılıyor Temel Araştırması*, (Ankara: 2009), 51.

Çalışma Yaşamı (ÇY): Bu alt ölçekte, katılımcıların özürülülerin çalışma hayatına katılımlarıyla ilgili tutumlarının değerlendirildiği dokuz madde yer almaktadır (4, 6, 8, 28, 33, 34, 40, 42, 43).

Aile Yaşamı (AY): Bu alt ölçekte, katılımcıların özürülülerin aile üzerindeki etkisine ilişkin tutumlarıyla ilgili üç madde bulunmaktadır (7, 16, 18).

Kişisel Özellikler (KÖ): Bu alt ölçek, katılımcıların özürülülerin sahip olduğu özelliklere ilişkin inançlarını ifade eden yedi maddeden oluşmaktadır (9, 11, 17, 20, 22, 23, 37).

Yetkinlik Bağımsız Yaşam (YBY): Bu alt ölçek, katılımcıların yetkinliklerine ve yaşamlarını bağımsız şekilde sürdürmelerine ilişkin düşüncelerini değerlendirmeyi amaçlayan 12 maddeden oluşmaktadır (3, 12, 13, 15, 19, 21, 24, 26, 27, 30, 31, 36).

ÖYTÖ, beş dereceli likert türü bir ölçektir. Ölçekteki olumsuz maddeler ters çevrilerek puanlanmaktadır. ÖYTÖ'den yüksek puan almak, engellilere yönelik olumlu tutumları ifade etmektedir.

Uygulama ve Veri Toplama Süreci

Araştırmanın uygulama evresi 2022-2023 eğitim öğretim döneminde araştırmaya dâhil edilen ilahiyat fakültesi öğrencilerine yönelik engellilik hakkında bilgilendirme ve bilinçlendirme toplantıları, işitme engellilere yönelik din eğitimcisi yetiştirme programları kapsamında Türk İşaret Dili kursları düzenlenmiştir. Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Yaygın Eğitim Kurs Programları kapsamında Battalgazi Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü bünyesinde açılan bu kurslar iki modül olarak planlanmıştır. Türk İşaret Dili (TİD) Temel programı 120 saat (MEB, 2021), Din Eğitimi Alanı Türk İşaret Dili İle Dini Kavramlar Öğreticiliği Kurs Programı ise 64 saat olarak belirlenmiştir.²⁸ TİD ve din eğitimi alanı Türk İşaret Dili ile Dini Kavramlar Öğreticiliği Kurs Programı istikrarlı bir şekilde sürdürülmüştür. Katılımcıların engelli bireylere yönelik tutumlarını değerlendirebilmek amacıyla uygulama öncesinde ön test olarak uygulanan ÖYTÖ, 120+64 saatlik kursların bitiminde tekrar son test olarak uygulanmıştır. Genel bilinçlendirme toplantıları anfi sınıflarında genel olarak yapılırken, modüllerin ders olarak sunulması 4 gruba ayrılarak özel dersliklerde gerçekleştirilmiştir. TİD temel programı dersleri için Malatya Battalgazi Halk Eğitim Merkezi tarafından iki öğretici görevlendirilmiştir. Bu öğretmenlerden birisi aynı zamanda işitme engelliler Kur'an kursunda öğreticilik görevini ifa ederken dini kavramlar eğitimi öğreticiliği görevini de gerçekleştirmiştir.

²⁸ MEB, *Din Eğitimi Alanı Türk İşaret Dili İle Dini Kavramlar Öğreticiliği Kurs Programı* (Ankara: Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, 2017).

Verilerin Analizi

Katılımcıların engelli bireylere karşı tutumlarını ölçmek amacıyla “Özürlülere Yönelik Tutum Ölçeği (ÖYTÖ)” kullanılmış, Skewness =,366 P>,05 ve Kurtosis=,952 P>,05 değerleri literatürde yer alan kesme değerlerinin arasında (Mayers, 2013; Tabachnick - Fidell, 2019) olduğundan dolayı parametrik testlerin uygulanması uygun görülmüş, katılımcıların bu ölçekten aldıkları ortalamalar, cinsiyete göre anlamlı farklılık olup olmadığını görmek için T Testi, sınıf düzeyi için ise tek yönlü ANOVA testi kullanılmıştır. Tek grup öntest-sontest farkını görmek için ise, PairedSample T Test yapılmıştır.

Nitel veriler, kodlara ve temalara ayrılarak yorumlanmıştır.

Bulgular

Özürlülere Yönelik Tutum Ölçeğinden (ÖYTÖ) Elde Edilen Puan Ortalamaları, alt faktörleri bağımsız T testi değerleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Özürlülere Yönelik Tutum Ölçeğinden (ÖYTÖ) Elde Edilen Puan Ortalamaları bağımsız T testi sonuçları

		Mean	N	S	Sd	t	p
Genel ortalamalar	Öntest	3,1404	103	,27556	,02715	-13,209	,000
	Sontest	3,3652	103	,14699	,01448		
Eğitim Ortamları	Öntest	3,8835	103	,60806	,05991	-13,384	,000
	Sontest	4,7249	103	,36284	,03575		
Kişilerarası İlişkiler	Öntest	2,5814	103	,46029	,04535	-14,380	,000
	Sontest	3,0097	103	,32640	,03216		
Çalışma Yaşamı	Öntest	2,9320	103	,36263	,03573	-11,697	,000
	Sontest	3,3603	103	,29416	,02898		
Aile Yaşamı	Öntest	4,3948	103	,53167	,05239	-9,494	,000
	Sontest	4,7864	103	,32625	,03215		
Kişisel Özellikler	Öntest	2,5603	103	,58311	,05746	,306	,760
	Sontest	2,5451	103	,24642	,02428		
Yetkinlik Bağımsız Yaşam	Öntest	3,5534	103	,30066	,02962	17,482	,000
	Sontest	3,1408	103	,24754	,02439		

Tablo 1’de eğitim programının katılımcıların engelli bireylere karşı tutumlarına olan etkisinin belirlenebilmesi için katılımcıların uygulama öncesi

ve uygulama sonrası puanları, ölçek toplamı ve alt boyutlar kapsamında ayrı ayrı analiz edilmiştir. Uygulanan eğitim programının ölçeğin genelinde engelli bireylere karşı öğrencilerin tutumlarının olumlu yönde değişmesinde etkili olduğu görülmüştür. Kişisel özellikler alt boyutu dışında [$t_{102}=306, p>.05$] diğer alt boyutlarda da olumlu yönde anlamlı bir değişim sağlandığı görülmüştür [$t_{102}=-13,209, p<.05$]. Araştırmadan elde edilen bu bulgu genel olarak engellilere yönelik tutumların olumlu olduğunu göstermektedir ($\bar{x}=3,14$).

Cinsiyet ve Engellilere Yönelik Tutumlar

Katılımcıların cinsiyetlerine göre ÖYTÖ'nden aldıkları puanlar arasında farklılık olup olmadığı t-testi ile test edilmiş ve bulgular Tablo 2'te verilmiştir.

Tablo: 2 Cinsiyete Göre T -Testi Sonuçları

Cinsiyet	n	\bar{x}	ss	sh	t	p	
Tüm Test	Kadın	81	3,1451	,28766	,03196	,328	,03196
	Erkek	22	3,1233	,23067	,04918	,372	,04918
1.Eğitim Ortamı	Kadın	81	3,9053	,58508	,06501	,698	,06501
	Erkek	22	3,8030	,69510	,14820	,632	,14820
2.Kişiler Arası İlişkiler	Kadın	81	2,5789	,47685	,05298	-,108	,05298
	Erkek	22	2,5909	,40338	,08600	-,119	,08600
3.Çalışma Yaşamı	Kadın	81	2,9520	,36807	,04090	1,072	,04090
	Erkek	22	2,8586	,33976	,07244	1,123	,07244
4.Aile Yaşamı	Kadın	81	4,3992	,53857	,05984	,159	,05984
	Erkek	22	4,3788	,51737	,11030	,162	,1103
5.Kişisel Özellikler	Kadın	81	2,5467	,59923	,06658	-,452	,06658
	Erkek	22	2,6104	,52937	,11286	-,486	,11286
6.Yetkinlik-Bağımsız Yaşamak	Kadın	81	3,5638	,30965	,03441	,671	,03441
	Erkek	22	3,5152	,26805	,05715	,729	,05715

Tablo 2'de görüldüğü gibi hiçbir alt ölçekte ve ölçeğin tümünde tutumlar cinsiyet açısından farklılık göstermemiştir. Bir diğer deyişle, kadınların ve erkeklerin engellilere yönelik tutumları arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Sınıf düzeyi ve Engellilere Yönelik Tutumlar

Katılımcıların eğitim durumlarına göre ÖYTÖ'nden aldıkları puanlar arasında farklılık olup olmadığı tek yönlü ANOVA ile test edilmiş ve bulgular aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3: Sınıf Düzeyine Göre ANOVA Sonuçları

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	0,619	2	0,31	4,346	0,15
Within Groups	7,126	100	0,071		
Total	7,745	102			

Yapılan ANOVA testi sonucunda, sınıf düzeyinin ölçüğe verilen cevaplar da anlamlı bir farklılık ortaya koyulmamış olduğu görülmüştür. Tablo-3'te görüldüğü üzere, ölçek aritmetik ortalamalarının sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda sınıf düzeyi gruplarının aritmetik ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($F=4,346$; $0,15$). Bu sonuç diğer çalışmalarla da uyumlu görünmektedir.²⁹

Nitel Araştırma Bulguları

Bu çalışmada, nicel araştırma ile yüzeysel tarama yapılmasının yanı sıra engelli bireylere karşı tutumların ve tutum değişimlerinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılması amacıyla 15 katılımcı ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Mülakatlarda, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin, engellilik ve ilişkili konulardaki görüşlerine açıklık kazandırılması; nicel çalışmada yoklanan alanlara ve ölçülen tutumların nedenlerine inilmesi; sonuçta, davranışların nasıl açıklandığına ve değişimlerin nasıl gerçekleştiğine ilişkin ipuçlarının sağlanmasına yönelik sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme aşağıda verilen sorular çerçevesinde gerçekleştirilmiştir:

1. İşaret dili kurslarına katılma amacınız nedir?
2. İşaret dili eğitiminin size katkıları neler oldu?
3. İşaret dili eğitimi ile engelli bireyler hakkındaki düşünce ve algılarınızda olumlu/olumsuz bir etkilenme oldu mu?

²⁹ Acak - Nariç, "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi (Malatya İl Örneği)", 25.; Şahin - Bekir, "Üniversite Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi", 775.; Akyıldız, "Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi", 153.; Karataş, "Sosyal Hizmet ve İlahiyat Lisans Programı Öğrencilerinin Engelli Bireylere İlişkin Tutumları", 72.

Düzenlenen Etkinliğin Engellilere Karşı Tutumlarına Olan Etkisi Hakkındaki Görüşleri

Katılımcıların bir kısmı, düzenlenen işaret dili kurslarına gönüllü olarak katıldıklarını, bu tür etkinliklere katılmayı düşündükleri, ancak fırsat bulamadıklarını ifade ederek aslında, engelli bireylere karşı tutumlarının olumlu olduğu, engelliliğe karşı duyuşsal olarak farkındalık sahibi olduklarını belirtmişlerdir.

K1.3.K: İşaret dili kursu ilanını gördüm, önceden de bu dilin eğitimini almayı istiyordum. Halk Eğitim Müdürlüğü'nün kurslarına katılmayı istiyordum ama fırsatım olmamıştı. Şimdi okulumuzda bu kursun açılması derslerimin yanında böyle bir eğitimi almak çok iyi bir fırsat oldu benim için. Çocukluğumdan beri işaret dilini öğrenmek istiyordum.

Öğrenciler arasında din görevlisi olanlardan mesleki olarak da cemaatinde bulunan işitme engelli bireylerle iletişim kurma niyeti ve gayretinde olan katılımcılar olduğu ve bu etkinliği fırsat olarak gördüklerini belirttikleri görülmüştür:

K2.3.E: Ben imam olarak da görev yapmaktayım. Cemaatinin arasında mutlaka işitme engelli kardeşimiz olmuştur. Sürekli onlarla muhatap oluyorum. Ancak iletişim kuramıyorum. Bu kurs mesleğimi daha iyi yapmamı, bu tür engeli olan insanlarla daha iyi iletişim kurmamı sağlayacaktır. Okulda bu kursun açılması önemli bir fırsat.

K3.4.K: Okul yanında, Kur'an kursunda fahri öğretici olarak çalışıyorum. Arkadaşlarım açılan bu kursa katılacaklardı. Bana da tavsiye ettiler. Deneme amaçlı katılmışım, iyi ki de katılmışım çok şey öğrendim yeri geldi duygulandım yeri geldi yeni şeyler öğrendiğim için çok mutlu oldum.

Katılımcı öğrenciler arasında kursta edinecekleri becerileri mesleğe başlamada ve devamında bir avantaj olarak kendilerine yarar sağlayacağı düşüncesinde olanlar da bulunmaktadır:

K4.3.K: Kursa katılmanın nedeni mezun olduktan sonra Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bir kadro ve iş olmadan kolaylık ve referans olabileceği düşüncesidir. İşaret dilini öğrenirsem Kur'an kursu hocası olduğumda işitme engellilere Kur'an öğretebileceğimi düşünüyorum.

Katılımcı öğrencilerden engelli bireylerin durumları hakkında edindikleri bilgilere dayanarak işaret dili öğrenerek engelli bireylerle ilgilenmeyi dini-sosyal bir vazife olarak görenler bulunmaktadır.

K5.2.E: İşitme engelli kardeşlerimizin çeşitli şekillerde istismara uğradıklarına dair olaylar duyuyordum. Farklı inanç gruplarının propagandalarına maruz kaldıkları, istismara uğradıkları veya kandırıldıkları şeklinde. Onlara karşı sorumluluklarımızı farz-ı kifaye olarak düşündüm. Onlarla sağlıklı bir

iletişim kurmak ve din hizmetini onlara ulaştırabilmek için işaret dili öğrenmek istiyordum. Fakültede böyle bir kursun açılması isabet oldu. Bu faaliyetlerin daha da çeşitlenerek devam etmesi ilahiyat öğrencilerinin bilinçlenmesi, engelli kardeşlerimize karşı farkındalıklarının oluşması için önemli fırsatlar olarak görmek gerekmektedir.

Katılımcılar, engelli bireylere karşı olumsuz olan bakış açılarının farkına vardıklarını, onlara karşı olan önyargılarının katıldıkları etkinlikler sayesinde değiştiğini belirten öğrenciler, eğitim süreci sonunda engelli bireylere karşı empati ile yaklaşmayı öğrendiklerini vurgulamışlardır.

K6.2.K: Çevremde engelliler olduğumu biliyordum ama görmek istemiyordum. Kaçındığım bir şeydi psikolojik olarak. Bana kötü duygular yaşattıyordu. Bir gün benim de böyle olabileceğim ya da sevdiğim insanların da başına gelebileceği fikrini zihnimden silmek istiyordum. Çünkü çok kötü bir şeydi, yaşamının anlamını yitirmek gibi bir şeydi. Okulda açılan bu kursa katılmamı hocalarım teşvik etti. Onların-engellilerin dünyasına girdikçe bende ki tüm bu asılsız önyargılar ve düşünceler bir anda eriyip gitti. Onların ne kadar saf ve masum oldukları, yaşamdan zevk aldıkları, benim yapamadığım birçok işi başardıklarını ve çok mutlu olabildiklerini gördüm. Zihnimde oluşan engellilik düşüncesi tamamen değişti. Asıl engelliliğin önyargılardan ve kendimizi yanlış yönlendirmelerden kaynaklı olduğunu anladım. Ayrıca onlarla empati kurma fırsatım oldu. Onların yaşadıkları zorlukları, diğer insanların onlara olumsuz yaklaşımlarını iliklerime kadar hissettim.

K7.4.E: Genellikle onlara acıyarak bakardım, onlara yardımcı olmak isterdim. Ama empati kurdukça anladım ki, onlar kendilerine acınmasını istemiyor. Bir birey olarak kabul edilmek istiyorlar.

K8.2.K: engelli kardeşlerimizi yok sayarak dışlıyor olduğumuzu fark ettiğimde iliklerime kadar kendimden utandım.

K9.3.K: çeşitli tür ve derecelerde engellilik durumunun ne anlama geldiğini daha iyi anladım. Kaldı ki, bu kurslarda bizim muhatap olduğumuz kitle, sadece işitme engellilerden oluşuyordu ve onlar kendi kendilerine yetme açısından durumları en iyi olanlardan sayılabilir.

K10.3.E: Bu kursa başladıktan sonra çevremizdeki binaların toplu taşıma araçlarının onlar açısından ne kadar yetersiz ve hayatı zorlaştıran bir yapısı olduğunu fark ettim. Bazı toplu taşıma araçları onlara uygun değil, işaret ve levhalar yok, kaldırımlar ve rampalar uygun değil, hatta onlar için ayrılmış yollara park eden arabalar var.

Görüşme metinleri analiz edildiğinde, düzenlenen kursların katılımcılara katkılarını gösteren ifadeler aşağıda toplu olarak verilmiştir.

Empati kurmamı sağladı (11 kişi), farkındalık oluşturdu (9), engellilere

karşı tutumlarım değişti (7), duygu ve düşüncelerim değişti (13), din hizmetleri daha anlamlı bir hale geldi benim için(6), bana bir amaç kazandırdı(4), kendime olan saygı ve güvenimi artırdı (7), bir iş başarmanın hazzını verdi (3), işitme engelli kardeşlerimizle bir iletişim kanalı oluştu ve bu anlamda bir sosyal çevrem oluştu (8), engellilik kavramı üzerine düşüncelerim değişti (11), hayatın anlamını yeniden sorgulamama neden oldu (3), mesleki becerilerimi geliştirdim (9), memurluğa atamada bir avantaj elde ettim (5), işaret dili alanında kendimi daha da geliştirip tercümanlık ve eğitimlik yapma fikri oluştu (2), dini kavramları işaret dili yoluyla daha da geliştirme fikri oluştu (2), şu an mesleki olarak tek hedefim, işaret dili ile din eğitimi faaliyeti yapmak; ancak bu şekilde yaptığım işten doyum sağlayacağımı düşünüyorum(1).

Nitel verileri toplu olarak değerlendirdiğimizde, uygulanan eğitim programının öğrencilerin engelli bireylere karşı tutumlarını olumlu yönde etkilediğini; onların engelli bireylere karşı empati kurmalarını sağladığını, mesleki anlamda yeni ufuklar açtığını, konuya karşı duyarlılıklarını artırdığını, hatta kendi benlik alguları üzerinde önemli etkileri olduğunu söyleyebiliriz.

Engelli bireylere karşı tutumları olumluya dönüştürmeye yönelik olarak tasarlanmış program ve uygulamaların olumlu sonuçlar verdiği literatürde çokça yer almaktadır. Eğitim fakültelerinde farklı branşlara okutulan 2 kredilik özel eğitim lisans dersinin öğretmen adaylarının engellilere yönelik tutumlarına etkisinin olumlu yönde olduğu; konuya ilişkin bilginin artışı, farkındalık ve duyarlılık kazanma, bakış açısının değişmesi, engellilere eğitim verme konusunda cesaretlenme gibi kazanımların elde edildiği görülmüştür.³⁰ İnsanların engelli kişiler hakkında bilgi sahibi olması ve engelli bireylerin dünyası ile etkileşimde bulunması tutumları olumlu şekilde etkilemektedir.³¹

SONUÇ ve ÖNERİLER

İlahiyat fakültesi öğrencilerinin mesleki yeterliklerine katkı sağlamak, aynı zamanda engellilik konusuna karşı tutumlarını tespit etmek ve geliştirmek amacıyla planlanan eğitim programının uygulanması sonucunda, 103 öğrenciye 'Özürlülere Yönelik Tutum Ölçeği' uygulanarak öntest-sontest

³⁰ Çitil vd., "Özel Eğitim Lisans Dersinin Öğretmen Adaylarının Bilgi Düzeylerine ve Engellilere Yönelik Tutumlarına Etkisi", 825.

³¹ Bilsen Akbuğa - Ferda Gürsel, "Bilgilendirme Yoluyla Beden Eğitimi Spor Yüksekokulu Öğrencilerinin Engelli Bireye Yönelik Değişen Tutumları", *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi* 5/1 (2007), 8.; Hasan Bozgeyikli - Hasan Sarı, "Öğretmen Adaylarının Özel Eğitime Yönelik Tutumlarının İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2003), 203.; Yusuf Tavail - Mehmet Özyürek, "Gerçekçi Bilgilendirme ve Etkileşimde Bulunmanın Özel Eğitim Öğretmen Adaylarının Engelli Kişilere Yönelik Tutumlarının Değişmesine Etkisi", *EKEV Akademi Dergisi* (2009), 38.

sonuçları elde edilmiştir. Öğrencilerin engelli bireylere karşı tutumlarını ve tutumlarında değişimin nasıl gerçekleştiğini anlayabilmek amacıyla 15 öğrenciyle yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Nicel uygulama sonucunda uygulanan programın öğrencilerin engellilik konusunda tutumlarının, programın uygulanmasından önce de yüksek olduğu, programın uygulanmasından sonra tutum düzeylerinde daha da anlamlı bir şekilde artma kaydedildiği izlenmiştir. Nitel veriler ise, tutumların gelişme boyutlarının neler olduğu ve nasıl gerçekleştiği konusunda daha derinlikli sonuçlara ulaştırmış olup, programın, öğrencilerin mesleki yeterliklerine bir katkı, hayata bakışlarında olumlu bir değişiklik, engelliliğe karşı duyarlılık ve empatik yaklaşım sağladığı görülmüştür.

Engelli bireylere karşı olumlu tutum geliştirmeye yönelik yapılan çalışmaların olumlu etkileri olduğu literatürde görülmüştür. Akgün'ün (2021) 'İşaret Dili Eğitimi Almış ve Almamış Üniversite Öğrencilerinin Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının ve Uyum Düzeylerinin Değerlendirilmesi' çalışmasında üniversite öğrencilerinin işaret dili eğitimi almalarının onların engelli bireyleri tanımalarını sağladığı, onlara karşı olumlu tutumlar geliştirdikleri ve eğitim almış öğrencilerin sosyal uyumlarının eğitim almamış öğrencilerden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.³² Benzer bir sonuç da Karataş'ın (2020) çalışması ortaya koymuştur, Sosyal Hizmet ve İlahiyat Lisans Programı öğrencilerinin engelli bireylere yönelik tutumları yüksek düzeyde olumlu olarak bulunmuştur.³³

Genel olarak engelli bireylere yönelik tutumların değiştirilmesini amaçlayan çalışmalarda da olumlu sonuçların elde edildiği görülmüştür. Sezer (2012) çalışmasında, üniversite öğrencilerinin engelli bireylere yönelik olumlu tutum geliştirmelerini sağlamak amacıyla deneysel bir uygulama tasarlanmıştır. Araştırmada önleyici rehberlik anlayışı kapsamında deney grubundaki öğrencilere engelli olma nedenleri, engellilerin tedavileri ve engel türlerine ilişkin bilgi verilmiş ve engelli bireylerle yaşantı geçirmeleri ve onları eğitim ortamlarında ziyaret etmeleri sağlanmıştır. Çalışmada deney-kontrol gruplu, öntest ve sontest uygulamalı deneysel bir yöntem kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen verilerin analizi sonucunda üniversite öğrencilerine önleyici rehberlik faaliyetleri kapsamında uygulanan deneysel çalışmanın engellilere yönelik olumlu tutumlar oluşturmada etkili olduğu saptanmıştır.³⁴ Üniversite

³² Bahanur Malak Akgün, "İşaret Dili Eğitimi Almış ve Almamış Üniversite Öğrencilerinin Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının ve Uyum Düzeylerinin Değerlendirilmesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/41 (31 Temmuz 2021), 1264.

³³ Karataş, "Sosyal Hizmet ve İlahiyat Lisans Programı Öğrencilerinin Engelli Bireylere İlişkin Tutumları", 75.

³⁴ Sezer, "Engelli Bireylere Karşı Olumlu Tutum Geliştirmeye Yönelik Önleyici Rehberlik Çalışması: Deneysel Bir Uygulama", 23.

öğrencileri üzerine yapılmış olan diğer bir çalışmada ise, özel eğitim ve kaynaştırma konularında verilen bir eğitim programının onların engelli bireylere yönelik tutumları üzerindeki etkililiğinin belirlenmesi konu edinilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar incelendiğinde ise katılımcıların engelli bireylere ilişkin program öncesi ve sonrasındaki tutum puanları arasında program sonrası lehine anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür.³⁵ Kula, dini tutum düzeyi yüksek olan bireylerin bedensel engellilere karşı tutumlarının da olumlu düzeyde yüksek olduğunu tespit ederek, dini değerlerin eğitiminde engellilere yönelik tutumları olumlu yönde etkileyebileceği konusuna dikkat çekmiştir.³⁶

Üniversite öğrencilerinin engelli bireylere yönelik tutumlarında engelli bireylerin diğer bireylerle aynı okul/sınıfta eğitim görmesi gerektiğini düşünme durumuna göre “aile yaşamı” ve “kişisel özellikler” alt boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmazken, “eğitim ortamı”, “kişilerarası ilişkiler”, “çalışma yaşamı” ve “yetkinlik-bağımsız yaşam” alt boyutları ile “engelliye yönelik tutum” arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur.³⁷

Konuya ilişkin literatür incelemesinde yükseköğretimin farklı bölümlerinde okuyan öğrenciler üzerinde yapılan benzer çalışmalarda öğrenciler arasında cinsiyet değişkeninin etkili olduğu çalışmalarla birlikte etkili olmadığı çalışmalara da rastlanmıştır. Bu çalışmada ulaşılan sonuç, cinsiyetin engellilere karşı tutumlarda etkili olmadığını belirten çalışmalarla uyumludur. Dış hekimliği öğrencileri üzerinde yapılan çalışmada cinsiyetin engellilere yönelik tutumu etkilemediği belirlenmiştir.³⁸ Eğitim kurumlarında görev yapmakta olan öğretmenlerde de cinsiyete göre engellilere yönelik tutum değişmemektedir.³⁹ Diğer bir öğretmen kitlesinde de durum aynıdır.⁴⁰

Akyıldız'ın yaptığı başka bir çalışmada ise engellilere yönelik tutumlarda cinsiyete göre eğitim ortamı ve çalışma yaşamı alt boyutlarında anlamlı farklılık bulunurken, kişilerarası ilişkiler, aile yaşamı, kişisel özellikler, yetkinlik ve bağımsız yaşam alt boyutlarında anlamlı fark bulunmamıştır.⁴¹ Üniver-

³⁵ Feyzullah Şahin - Birkan Güldenoğlu, “Engelliler Konusunda Verilen Eğitim Programının Engellilere Yönelik Tutumlar Üzerindeki Etkisi”, *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/1 (25 Şubat 2013), 231.

³⁶ Kula, “Bedensel Engellilere Yönelik Tutumlar İle Dini Tutumlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, 520.

³⁷ Salih Altıparmak - Hatice Yıldırım Sarı, “Manisa İlinde Engelli Bireylere Karşı Toplumsal Tutum”, *Public attitudes toward people with disability in Manisa*. 13/2 (Haziran 2012), 110-116.

³⁸ Işın Kürkçüoğlu vd., “Dış Hekimliği Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi”, *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi* 28/3 (2021), 437.

³⁹ Nur Kesen Vd., “Engelli, Engellilere Yönelik Tutumlar, Eğitim Kurumları”, *Sağlık ve Toplum* 23/1 (2013), 42.

⁴⁰ Çolak - Çetin, “Öğretmenlerin Engelliliğe Yönelik Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, 202.

⁴¹ Akyıldız, “Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi”, 152.

site öğrencilerinin engelliye yönelik tutumlarında cinsiyete göre ölçeğin “eğitim ortamı”, “çalışma yaşamı”, “aile yaşamı”, “yetkinlik-bağımsız yaşam” alt boyutları ile “engelliye yönelik tutumları”nda istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmaktadır. Ölçeğin “kişilerarası ilişkiler” ve “kişisel özellikler” alt boyutlarında ise anlamlı farklılık bulunmamıştır.⁴² Üniversite öğrencilerinin katılımcı olduğu diğer bir çalışmada ise erkeklerin puan ortalamaları daha yüksek olduğu görülmüştür.⁴³

Bu araştırmadan elde edilen bulgulara dayanarak İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin engelli bireylere karşı tutumlarının değişimine ve farkındalıklarının artırılmasına yönelik olarak bazı önerilerde bulunabilir.

1. Engelli bireylerin eğitimine yönelik beceri kazandırma içerikli çeşitli derslerin seçmeli ders havuzunda açılması sağlanabilir. İlahiyat fakültelerinde zorunlu dersler yanında, öğretim üyelerinin yeterlikleri doğrultusunda seçmeli dersler havuzuna ders eklenebilmektedir. Bu derslerin verilmesi için özel eğitim bölümlerinden bilgi, tecrübe ve uzman eleman desteği alınabilir.

2. Türk İşaret Dili eğitimi gibi kursların fakülte hatta üniversite bünyesinde, Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü ya da üniversitelerin sürekli eğitim birimleri ile iş birliği yapılarak İlahiyat Fakültesi öğrencilerine yönelik ders dışı faaliyet şeklinde kurslar açılabilir. Sadece temel bilgiler değil, bu kursların üzerine dini kavramlar modülleri de açılarak mesleki alana katkıda bulunulabilir.

3. Engelli bireylerin dünyasına dokunacak olan özellikle din eğitimcisi yetiştirme bağlamında, akademik bilginin üretilmesi desteklenmeli, konuya ilişkin lisans üstü çalışmaların sayısı artırılmalı, bu konuda ilgisi bulunan tez aşamasına geçmek üzere olan öğrencilere engellilik konusuyla ilgili yönlendirmeler yapılmalıdır.

4. İşitme engelli bireylerin din eğitimi ihtiyaçlarının tespitine yönelik araştırma projeleri tasarlanmalıdır.

5. Engelli bireylere karşı tutumların geliştirilmesi özelinde, engelli bireylerin kendilerine ilişkin algılarını, kendilerini değerlendirmelerini, engelli olmayanların da engelli bireylere bakış açılarını olumlu etkileyecek bilgi ve beceri kazandıran programlar düzenlenebilir.

6. İlahiyat fakültesi bünyesinde, öğrencileri ve işitme engelli bireylerle ortak dini, kültürel-sosyal programlar düzenlenebilir.

⁴² Vehbi Ünal - Ünal Yıldız, “Üniversite Gençliğinin Engellilere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi: Sivas Örneği”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 57 (2017), 350.

⁴³ Şahin - Bekir, “Üniversite Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi”, 773.

KAYNAKÇA

- Acak, Mahmut - Narinç, Çilem. "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi (Malatya İl Örneği)". *GERMENİCA Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi* 1/1 (15 Mart 2020), 18-27.
- Akbuğa, Bilsen - Gürsel, Ferda. "Bilgilendirme Yoluyla Beden Eğitimi Spor Yüksekokulu Öğrencilerinin Engelli Bireye Yönelik Değişen Tutumları". *SPOR-METRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi* 5/1 (2007), 5-8.
- Akgün, Bahanur Malak. "İşaret Dili Eğitimi Almış ve Almamış Üniversite Öğrencilerinin Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının ve Uyum Düzeylerinin Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/41 (31 Temmuz 2021), 1247-1272. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.900971>
- Akman Dömbekci, Hilal - Erişen, Mehmet Akif. "Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (31 Aralık 2022), 141-160.
- Akyıldız, Salih. "Öğretmen Adaylarının Engelli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 17/39 (2017), 141-169.
- Altıparmak, Salih - Sarı, Hatice Yıldırım. "Manisa İlinde Engelli Bireylere Karşı Toplumsal Tutum". *Public attitudes toward people with disability in Manisa*. 13/2 (Haziran 2012), 110-116.
- Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. Özürlüler ve Bazı Kanun ıe Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (Kanun No. 5378). (2005).
- Başkonak, Mustafa. *Türkiye'de İşitme Engellilerin Din Eğitimi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 1. Basım, 2019.
- Başkonak, Mustafa. *Türkiye'deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora, 2016.
- Bozgeyikli, Hasan - Sarı, Hasan. "Öğretmen Adaylarının Özel Eğitime Yönelik Tutumlarının İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2003), 183-203.
- Cohen, Louis vd. *Research Methods in Education*. London and New York: Routledge, 8. Basım, 2017.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni*. Ankara: Eğiten Kitap, 3. Basım, 2017.
- Çitil, Mahmut vd. "Özel Eğitim Lisans Dersinin Öğretmen Adaylarının Bilgi Dü-

- zeylerine ve Engellilere Yönelik Tutumlarına Etkisi”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 815-833.
- Çolak, Murat - Çetin, Cemile. “Öğretmenlerin Engelliliğe Yönelik Tutumları Üzerine Bir Araştırma”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 29/1 (2014), 191-2011.
- Demir, Aysegül. “Türkiye’nin AB’ye Uyum Sürecinde Engellilerin Değişen Konumu”. *Sosyoloji Dergisi* 31-32 (2015 2014), 59-83.
- Gürler, Seda. *Engelli Kadınların İnsan Hakları*. Ankara: Astana Yayınları, 2016.
- Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, MEB. *Kişisel Gelişim ve Eğitim Alanı Türk İşaret Dili (TİD) Kurs Programı*. Ankara: Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, 2021.
- Karasu, Teceli - Şimşek, Eyüp. “Zihinsel Engelli Kaynaştırma Öğrencilerine Yönelik Din Eğitimi: Yarı Deneysel Bir Çalışma-Destek Eğitim Odası”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (15 Aralık 2018), 1579-1606.
- Karataş, Zeki. “Sosyal Hizmet ve İlahiyat Lisans Programı Öğrencilerinin Engelli Bireylere İlişkin Tutumları”. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi* 15 (30 Haziran 2020), 65-79. <https://doi.org/10.46218/tshd.710073>
- Kesen, Nur vd. “Engelli, Engellilere Yönelik Tutumlar, Eğitim Kurumları.” *Sağlık ve Toplum* 23/1 (2013), 39-46.
- Kula, M. Naci. “Bedensel Engellilere Yönelik Tutumlar İle Dini Tutumlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 511-524.
- Kürkçüoğlu, Işın vd. “Diş Hekimliği Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi”. *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi* 28/3 (13 Eylül 2021), 433-440. <https://doi.org/10.17343/sdutfd.903561>
- Mayers, Andrew. *Introduction to Statistics and SPSS in Psychology*. Harlow: Pearson Education, 2013.
- MEB. *Din Eğitimi Alanı Türk İşaret Dili İle Dini Kavramlar Öğreticiliği Kurs Programı*. Ankara: Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, 2017.
- Öz, Şaban. “Engelli’ Din Eğitiminden ‘Özürsüz’ Din Eğitimi Modeline: ‘Ötekileştirilen’ Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. *Hikmet Yurdu* 6/11 (2013), 75-89.
- ÖZİDA. *Toplum Özürlülüğü Nasıl Anlıyor Temel Araştırması*. Araştırma. Ankara: Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, 2009. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı.
- Özyürek, Mehmet. *Engellilere Yönelik Tutumların Değiştirilmesi*. Ankara: Kök Yayıncılık, 2010.

- Rowe, Joanne - Stutts, Rose Marie. "Effects of Practica Type, Experience, and Gender on Attitudes of Undergraduate Physical Education Majors Toward Disabled Persons". *Adapted Physical Activity Quarterly* 4/4 (Ekim 1987), 268-277.
- Sezer, Fahri. "Engelli Bireylere Karşı Olumlu Tutum Geliştirmeye Yönelik Önleyici Rehberlik Çalışması; Deneysel Bir Uygulama". *Education Sciences* 7/1 (01 Şubat 2012), 16-26.
- Stewart, Craig. "Labels And The Attitudes of Undergraduate Physical Education Students Toward Disabled Individuals". *The Physical Educator* 48 (1991), 142-145.
- Şahin, Feyzullah - Güldenoğlu, Birkan. "Engelliler Konusunda Verilen Eğitim Programının Engellilere Yönelik Tutumlar Üzerindeki Etkisi". *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/1 (25 Şubat 2013), 214-239. <https://dergi-park.org.tr/tr/pub/amauefd/issue/1728/21182>
- Şahin, Hande - Bekir, Hatice. "Üniversite Öğrencilerinin Engellilere Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20/3 (2016), 767-779.
- Şişman, Yener. "Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Sosyal Politika Çalışmaları* 7/12 (2012).
- Tabachnick, Barbara G. - Fidell, Linda S. *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson Education, 7. Basım, 2019.
- Tait, Kathleen - Purdie, Nola. "Attitudes Toward Disability: Teacher education for inclusive environments in an Australian university". *International Journal of Disability, Development and Education* 47/1 (01 Mart 2000), 25-38.
- Tavil, Yusuf - Özyürek, Mehmet. "Gerçekçi Bilgilendirme ve Etkileşimde Bulunmanın Özel Eğitim Öğretmen Adaylarının Engelli Kişilere Yönelik Tutumlarının Değişmesine Etkisi". *EKEV Akademi Dergisi* 13/39 (2009).
- Ünal, Vehbi - Yıldız, Ünal. "Üniversite Gençliğinin Engellilere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi: Sivas Örneği". *The Journal of Academic Social Science Studies* 57 (2017), 341-358.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 8. Basım, 2011.
- Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2022.